

Zmeny v chápaní úlohy otca v súčasnej rodine

Juraj Potančok¹

Fakulta sociálnych štúdií, Masarykova univerzita, Brno

Changes in Understanding the Role of a Father in Contemporary Family. The article discusses changes that occurred in understanding and perception of the role of father and fatherhood in contemporary family. Based on the triangular model that focuses on the issues of fathers, fatherhood and fathering, the paper displays different typological perspectives as dichotomies. Using dichotomies it presents various theoretical and empirical discussions regarding the issue. From the terminological point of view, the study is based on triangular model of Barbara Hobson, which distinguishes three main terms that are further used: father, fatherhood, fathering. Using typologies as a frame of reference, the study also presents construction of father role as a creative process that is influenced by economic – trade, social-political – state determinants.

Sociológia 2010, Vol. 42 (No. 2: 113-133)

Key words: father; fatherhood; family

Úvod

Vývoj v rodine za posledných dvadsať rokov výrazne zmenil chápanie rodiny ako morfostatickej inštitúcie, ktorá je z definície považovaná za relatívne stálu, výrazne odolávajúcu zmenám a plniacu si funkciu spoločenskej štruktúry. (Porovnaj Možný 1990; 1999) „Tradičné“ chápanie parsonsovskej nukleárnej rodiny (v zmysle rodičia a deti) čelí v súčasnosti veľkým výzvam a snahám o redefiníciu. Nejde pritom len o to, či je tento koncept obhájitelný, resp. relevantne prítomný v spoločnosti, ale najmä o to, že nové výzvy dneška, týkajúce sa partnerského spolužitia a výchovy detí, prenášajú váhu svojej pozornosti z uvažovania „my rodičia a deti“ k uvažovaniu „ja a možno môj partner“ a v krajnom prípade dieťa/deti alebo „ja a moje dieťa/deti“. To znamená, že rodina sa výrazne individualizuje. Pri pohľade na vývoj vnútri rodiny je možné vidieť niekoľko pohybov, ktoré sa odzrkadľujú v zmene rolového správania a rolových očakávaní jej jednotlivých členov. Či ide o vzťah medzi partnermi alebo o vzťah rodič – dieťa, očakávania od jednotlivca v systéme rodiny, ako aj očakávania jednotlivca od rodiny prechádzajú významnou transformáciou. Jedny z najvýraznejších zmien je možno postrehnúť vo vzťahu k meniacej sa úlohe muža ako rodiča čiže otca. Tieto zmeny možno pozorovať na pozadí záujmu o iné kultúrno-spoločenské pohyby v rodine (rast rozvodovosti, singles, living apart together a pod). Bradshaw poukazuje na to, že jedným z následkov zmien odohrávajúcich sa v rodine je aj produkcia „non-resident fathers“ (nerezidentných otcov, otcov, ktorí nebývajú spoločne so svojimi deťmi). Ako ďalej píše, ich výskyt možno vidieť vo viacerých formách

¹ Korešpondencia: Mgr. Juraj Potančok, Fakulta sociálnych štúdií, Masarykova univerzita, Joštova 10, 602 00 Brno, Česká republika. E-mail: potancok@fss.muni.cz

cez nárast počtu detí, ktoré sa rodia mimo manželstva, rozpad kohabitujúceho vzťahu s deťmi alebo rozchod a rozvod zosobášeného páru, ktorý má deti. (1999: 1) Zmeny v postavení úlohy muža – otca v rodine v posledných rokoch postupne prechádzajú do centra pozornosti mnohých výskumov. Problematike otcovstva sa venuje pozornosť na rôznych úrovniach interdisciplinárneho skúmania a sociologického výskumu. Výskum otcovstva v rámci výskumu rodiny sa tak postupne dostáva z marginalizovanej pozície do centra pozornosti tak v zahraničí, ako aj u nás. Medzi nosné témy výskumov patrí otcovstvo po rozvode, vnímanie úlohy otca v štruktúre rodinných vzťahov a výchovy, transformácia otcovskej roly, premeny vzťahu otca k zamestnaniu z pozície živiliteľa rodiny a pod. Tieto zmeny vedú výskumné zameranie k potrebe zaostriť pohľad na otca, na jeho rolu v rodine i mimo nej. Dôležitosť reflexie zmien v rodine so zameraním na rodičovskú úlohu otca je významná aj z dôvodu poznania náznakov možných následkov absencie otca v systéme rodiny.

Orientácia výskumu otcovstva v zahraničí a s ním spojená terminológia je zameraná najmä na niektoré vybrané problémy, ktoré vystupujú vnútri vzťahovej siete rodiny. Zo sociologického hľadiska je dôležitá problematika prítomnosti alebo absencie rodičovskej osoby prezentovanej otcom. V tomto kontexte sú výskumy zamerané najmä na otcovstvo po rozvode a ochotu mužov participovať na výchove cez osobnú a finančnú podporu dieťaťa, ktoré je postihnuté rozvodom stratou korezidencie s jedným z rodičov. V anglickej písanej literatúre sa tak môžeme stretnúť s pojmami ako *absent fathers* a *non-resident fathers* (Bradshaw et al. 1999) alebo *deadbeat dads*. (Coltrane 1995; Marks – Palkovitz 2004) Mnohé z výskumov sa zameriavajú na opatrovateľskú funkciu otcovskej roly (*caring fathers*² *nurturer*, v češtine *pečovateľ*), a to najmä vo vzťahu k živiliteľskej úlohe otca v rodine („breadwinner role“). V oblasti výskumu rodinnej a sociálnej politiky a jej vplyvu na legislatívne zmeny v rodine prebieha diskusia ohľadom rovnomerného rozdelenia starostlivosti o novonarodené dieťa, ako aj výchovného procesu zo strany oboch rodičov. Jedna z takých diskusií sa napríklad v Česku a u nás vedie na tému *rodičovská dovolenka*³. Z českého kontextu vychádza aj zaujímavý kvalitatívny výskum o otcovstve po rozchode (Dudová 2007; 2008) alebo otcovstve pri pôrode. (Šmídová 2008a, b)

² Uvedené anglické termíny sú zatiaľ v slovenčine dosť problematické. V češtine je vhodne použitý termín „pečujicí“ otcovství. Mohli by sme teda použiť termín starostliví otcovia alebo otcovia opatrovatelia. Ide pritom o koncept zdôrazňujúci úlohu otca v domácnosti v zmysle participácie a zapájania sa do výchovy či starostlivosti o deti.

³ V Českej republike sa vedie v súčasnosti diskusia ohľadom vhodnosti pojmu rodičovská, materská, otcovská „dovolenka“. Problematické je v tomto kontexte najmä hovoriť o čase strávenom doma pri starostlivosti o dieťa ako o dovolenke, keďže ide o prácu na plný úväzok. Niektorí autori preto dávajú slovo dovolenka do úvodzoviek, alebo ho úplne vynechávajú a používajú termín „rodičovská“, „materská“, „otcovská“. Blížšie porovnaj Křížová et al. (eds.). (2008)

Aj v prostredí Slovenskej republiky je možné vidieť zmeny v rolovom správaní na mape rodiny. Dokazujú to mnohé výskumy (napr. Matulník 2006; Bútorová 2008), ako aj vývoj demografických ukazovateľov v posledných rokoch. (Porovnaj Vaňo 2007)⁴ Z pera slovenských autorov vyšlo aj niekoľko štúdií zameraných na rodičovskú rolu otca. (Např. Chorvát 1999; 2006; Bausová 2002; Holubová 2005; Bútorová 2008) Tieto štúdie problematizovali napríklad postavenie otca v rodine alebo premenu rodových rolí.

Cieľom predkladanej štúdie je prispieť k diskusii, ktorá sa vedie na tému otcovstva. Štúdia je rozdelená do troch častí. V prvej časti predstavíme terminologický rámec, ktorý bude slúžiť ako podklad pre nazeranie na problematiku otcovstva. Základom rámca bude trojuholníkový model (obr. č. 1) podľa Hobsonovej (2002) a Morgana (2002). V druhej časti sa zameriame na niektoré typologické vymedzenia otcov, ktoré budeme sledovať cez ich natískajúce sa dichotomické rozdelenie a prepojenie s rovinou domácnosti trojuholníkového modelu. V tretej časti si priblížime ekonomické – trh a sociál-nopolitické – štát determinanty, ktoré ovplyvňujú modelovanie otcovskej roly, ako aj jej výkon a ktoré sú súčasťou inštitucionálnej roviny ponúkaného trojuholníkového modelu.

I. Father, fatherhood, fathering

Hoci sa zdá, že muž ako rodič má jasné pomenovanie, v literatúre sa môžeme stretnúť s viacerými výrazmi, ktoré ho vymedzujú v priestore rodiny. V domáciach, ako aj v zahraničných textoch nájdeme *otcov (fathers)*, *otcovstvo (fatherhood)* i novotvar *otcovanie (fathering)*⁵. Rôzne štúdie sa nevyhýbajú ani pomenovaniam familiárnejšieho charakteru v podobe *otcov, ocinov, alebo tatinov (z angl. daddies, dads)* z dôvodu vyjadrenia intimity a exkluzivity vzťahu. Túto familiárnosť pomenovania preto možno chápať ako špecifický prvok, ktorý poukazuje na sociálny aspekt otcovstva. (Marsiglio 2004).

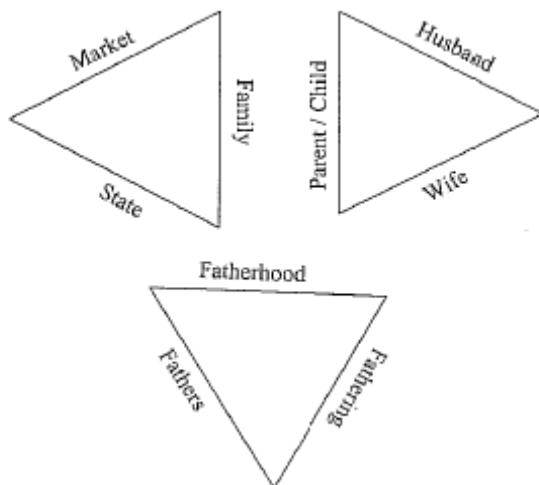
Pre potreby tejto štúdie a pri zaostrení pohľadu na typológie budeme vychádzať z teoretického rámca, ktorý v úvode k svojej editovanej publikácii *Making men into fathers* predstavili spolu Barbara Hobsonová a David Morgan. V ich teoretickom rámci sa môžeme zoznámiť s tromi základnými rovinami, ktoré otcovstvo rámcujú. Pohľad na otcovstvo je tu prezentovaný

⁴ Po roku 1989 slovenská spoločnosť nastúpila trend, ktorý je známy v západnej spoločnosti od 60. rokov pod názvom druhá demografická revolúcia. Ukazovatele ako rast miery rozvodovosti, pokles sobášnosti, pokles pôrodnosti pod záchovnú hranicu sú porovnateľné s mierami v Európskej únii. Dochádza aj k rastu počtu detí narodených mimo manželstva, nárastu nových foriem spoluzitia, ako sú kohabitácie, living apart together a pod., ktoré si vyžadujú ešte podrobnejšie preskúmanie. Ide o komplexné zmeny a pohyby v rodine, ktoré majú výrazný vplyv na reorganizáciu jej štruktúry, ako aj snahu o jej nové vymedzenie.

⁵ Keďže slovenčina nepozná vhodný slovesný tvar pre slovo *fathering*, bol som nútený uchýliť sa k tomuto novotvaru, ktorý sa jednoslovné pokúša vyjadriť obsah mienený autormi uvedeného textu. Keďže ide o novotvar, ktorého existencia sa môže zdať otázna, budeme ho písať kurzívou.

ako vzájomné prepojenie a interakcia troch trojuholníkových modelov: inštitucionálneho (štát, trh, rodina), domáceho (manžel, manželka, rodič/dieťa) a otcovského (otcovstvo, otcovia, *otcovanie*). Podľa autorov predstava, že muži sa stávajú otcami, poukazuje na rozsah, v akom je otcovstvo „*zviazané s inštitúciami, vsadené (embedded) do zákona a utvárané pravidlami (policy)*“ (2002: 9) V prepojení troch modelov je možné pozorovať vzájomné siete vzťahov od makro (inštitucionálna) cez mezo až po mikro (individuálna) úroveň. Jednotlivé trojuholníkové modely postupne zobrazujú vzťahy od najvyššej „verejnej“ sféry života (štát, trh, rodina), ktorá sa prejavuje cez sociálnu politiku, zamestnanosť a pod. cez sféru „súkromnú“ (manžel, manželka a rodič/dieťa), ktorá sa prejavuje v delbe práce, chápaní jednotlivých rolí v rodine až po sféru „individuálnu“ (otcovstvo, otcovia, *otcovanie*), ktorá sa prejavuje v osobnej konštrukcii mužskej rodičovskej roly samotným mužom. V ďalšom texte sa zameriame na vymedzenie individuálnej roviny predstavovaného modelu.

Obr. č. 1: **Institutional, domestic and fatherhood triangle** (Hobson 2002; Morgan 2002: 9)

Možno sa na prvý pohľad zdá, že rozlišovanie muža ako rodiča na individuálnej rovine do troch pojmov otec – otcovstvo – *otcovanie* je významné najmä po vizuálnej stránke kvôli obraznejšiemu grafickému zobrazeniu prepojenia jednotlivých rovín trojuholníkového modelu. Pritom sa možno zdá, že sa stráca analytická ostrosť jeho rozlíšenia, najmä v podmienkach mimo anglosaského priestoru, kde terminologické uchopenie pojmu

môže byť problematické. Napriek tomu význam rozlíšenia jednotlivých pojmov či už z vizuálneho alebo obsahového hľadiska je dôležitý a pre skúmanie problematiky prínosný. Morgan (2002) na inom mieste knihy podotýka, že pridanie ďalšieho pojmu k otcovi (*father*) a otcovstvu (*fatherhood*) je vcelku nevyhnutné, a to najmä z dôvodu potvrdenia rastúcej plurality otcovských praktík. V nasledujúcich riadkoch preto zaostríme pozornosť na bližšie vymedzenie jednotlivých častí individuálnej roviny trojuholníkového modelu a budeme sa snažiť o ich analytickú diferenciaciu.

Otec

Vymedzenie pojmu *otec* sa javí na prvý pohľad dosť triviálne a bližšie ho problematizovať za zbytočné. Ak však vyjdeme zo základnej premisy, že úloha rodiča (otca alebo matky) v rodine prechádza významnými zmenami (ako postupne ukážeme), tak je dôležité zaujímať sa o procesy, ktoré určujú, že pojem *otec* je prisudzovaný konkrétnemu jednotlivcovi. (Hobson 2002; Morgan 2002: 10) V tom prípade nás musí zaujímať otázka, čo odlišuje muža – otca od muža – neotca. Aké atribúty by mal napĺňať, aby bol za *otca* označený? Ako sa mení význam a dôležitosť biologického aspektu pri kvalifikovaní sa muža na otca v porovnaní s aspektom sociálnym? Možný hovorí: „Jakmile se ale jednou dítě narodí, člověk se stává rodičem nezvratně, a platí to i pro otcovství, i když muž se snáze může ke svému rodičovství neznat.“ (2006: 150) Určite dôležitosť a nerevokovateľnosť rodičovského puta (matky aj otca) s biologickým dieťaťom nie je aspekt sociologicky nevýznamný, ale ak hovoríme o pojme *otec* v spojení s procesmi prisudzovania alebo označovania jednotlivca týmto pojmom, tak tým naznačujeme, že ide o sociálny konštrukt (Dudová 2008), ktorý presahuje biologický základ. Z toho dôvodu dochádza k rozlišovaniu medzi biologickým a sociálnym otcovstvom, ktoré sa často dáva do proti sebe stojacich dichotomických pojmov (rozlíšenie biologický vz. sociálny pozri ďalej).

Vymedzenie pojmu *otec* je podľa Hobsonovej a Morgana preto potrebné chápať vo vzťahových orientáciách k matkám a deťom (prepojenie individuálnej roviny so súkromnou alebo rovinou domácnosti, vid' obr. č. 1), pričom vzťah prvý (s matkou) ovplyvňuje vzťah druhý (s dieťaťom). Ako poukazuje Možný (1990), matka je sprostredkovateľom vzťahu otca s dieťaťom, preto vývoj vzťahu medzi partnermi môže rozšíriť, alebo obmedziť vývoj vzťahu otca s dieťaťom (vid' prítomný vz. neprítomný). To, do akej miery je rola muža a ženy ako otca a matky ne/zastupiteľná, je súčasťou osobitného diskurzu, ktorý je viditeľný v rámci diskusie o „starom“ a „novom“ otcovi.

Otec je ale vymedzený dvoma procesmi. Môžeme ho preto vnímať cez proces prideľovania istých charakteristík jednotlivcovi spoločnosťou (zvonku), no taktiež ho môžeme vnímať cez vytváranie vlastnej identity (zvnútra)

v priestore, ktorý mu je pridelený, cez skladanie svojej roly z rozličných dostupných repertoárov⁶. Podľa Dudovej ide o „tvůrčí a dobrodružný podnik bez jasne daných sociálnych pravidiel, ve kterém muž-otec podobně jako kutil vybírá a skládá jednotlivé normy a způsoby chování“ (2002: 136) Otca môžeme preto vidieť ako aktéra a nositeľa istých charakteristík, ktorý vykonáva istú sociálnu rolu. Čo by malo byť náplňou tejto roly, je ovplyvnené kultúrne – spoločenským kontextom, v ktorom sa rodina nachádza.

Otcovstvo

S ohľadom na kultúrno-spoločenský kontext nevyhnutný pre vytváranie roly otca sú dôležité mechanizmy na podporu a udržanie správania súvisiaceho s výkonom tejto roly, ako aj sankcie v prípade odklonu od nej (rodina inštitucionálna). Tu do hry vstupuje otcovstvo. Hobsonová a Morgan ho vnímajú ako kultúrne kódovanie mužov ako otcov. Otcovstvo podľa nich vytvára istý obsah čiže súbor práv a povinností, zodpovedností či statusov, ktoré sú pridelené otcom a ktoré vytvárajú terén okolo diskusie vedenej na škále dobrí/zlí otcovia. (2002: 10-11)

Súbor práv, povinností a zodpovedností mužov vykonávajúcich rodičovskú rolu úzko súvisí s diskurzom na tému napätia medzi *cash* (finančná hotovosť) a *care* (starostlivosť). (Hochschild 2003) Keďže sa vstupom žien na platený trh práce oslabila pozícia otca ako živateľa rodiny, vzniká tlak na vyššiu participáciu mužov mimo ich živateľskej roly a tým aj na zažitý súbor povinností a zodpovedností. Tento diskurz je možné pozorovať na viacerých úrovniach. Na jednej strane napríklad cez ochotu alebo neochotu mužov prekročiť hranice živateľskej roly a priblížiť sa ku *care* (viď prítomný vz. neprítomný). Podobne to platí aj pri vysokej časovej pracovnej vyťaženi, kde vzniká problém ochoty a schopnosti sklbiť pracovný a rodinný život tak, aby pôsobil vyvážene pre potreby práce aj rodiny. A v prípade, že dôjde k rozpadu rodiny, tak pôjde o problém výživného (*cash*) a výchovy (*care*), prezentovanej schopnosťou udržiavať vzťah s dieťaťom/deťmi, ktoré z rozvodu vzišli (viď prítomný vz. neprítomný).

Otcovstvo ako obsah nie je vyplnené výhradne povinnosťami a zodpovednosťami, ako možno naznačuje predchádzajúci text, ale aj právami. V tomto zmysle ho možno chápať ako istý program, zámer či voľbu. (Luigi 2005)⁷

⁶ Dudová (2008) rozlišuje osem repertoárov otcovstva. Repertoár živateľa, repertoár starostlivého otca (*caring father*, pečovateľ), repertoár otca ako blízkeho dieťaťa, vychovávateľský repertoár, repertoár učiteľa, otec ako bavič – označovaný aj ako „pal“ (kámoš), otec ako hlava rodiny, otec ako predstaviteľ pôvodu. Výsledná podoba otcovskej roly závisí od spôsobu, akým muži skombinujú jednotlivé repertoáry, ktoré vyplnia obsah roly a naopak, ktoré z neho ostanú vynechané. Príkladanie dôležitosti jednotlivým repertoárom závisí od viacerých faktorov, ktoré ovplyvňujú výber jednotlivých repertoárov.

⁷ Samozrejme, to isté platí aj pre materstvo. Pri materstve je však tento moment umocnený aj biologickými predpokladmi, ktoré sú spojené s prenatálnym štádiom obdobia tehotenstva, resp. po narodení cez dojčenie atď. Táto štúdia sa ale

Nicholas Townsend v práci *The Package deal* hovorí o tom, že otcovstvo samo osebe je súborom štyroch elementov, z ktorých ani jeden nemôže byť hodnotený individuálne. Pre mužov sú súčasťou jedného kompletného balíčka. Štyri elementy balíčka obsahujú potrebu mať deti, byť ženatý, mať stálu prácu a vlastniť domov, ktoré môžeme chápať ako práva. Ich aspekty sú skryté v potrebe emocionálnej blízkosti, zaopatrenia, ochrany a finančnej istoty. Tieto utvárajú „rámec kultúrnych významov, cez ktoré muži dávajú zmysel vlastnému konaniu, okolnostiam a vzťahom ako synovia, manželia a otcovia“. (2002: 3) Keby sme to chceli preložiť do ľudovej reči, tak podobný odkaz by sme našli v známom výroku „postav dom, zasad' strom a splod' syna ...“.

Ako už bolo spomenuté, otcovstvo v zmysle napĺňania obsahu roly otca nie je prirodzene biologicky dané, ale silne sociálne konštruované. Podľa teórie identity (Blummer, Mead) vzniká predpoklad, že ide o fenomén sociálne konštruovaný skúsenosťami, interakciami a sociálnym vyjednávaním. (Porovnaj Dudová 2008) Ide o ontologický stav, ktorý sa neustále mení (Lupton – Barclay 1997) a ktorý je miestom stretu diskurzov a túžob, ktoré spolu súperia a nikdy nemôžu byť pochopené ako jediná identita. Otcovstvo je nekončiaci projekt, ktorý kreuje a reformuluje roly cez pozorovanie, komunikáciu a negociáciu. (Dudová 2008; Marsiglio 1995)

Otcovanie

Treťou súčasťou trojuholníkového modelu na individuálnej rovine je *otcovanie*. V slovenskom jazyku ide o novotvar. Sami autori priznávajú problematickosť použitia tohto termínu mimo hraníc anglosaského sveta. V ich chápaní ide o slovesný tvar, ktorý paralelne existuje s podobnými pojmami materskej starostlivosti, resp. rodičovskej starostlivosti (*mothering*, resp. *parenting*). „Z formálneho hľadiska sa rozdiel môže javiť ako snaha rozlíšiť medzi bytím a vykonávaním, medzi statusom alebo identitou a súborom praktík.“ (Hobson – Morgan 2002: 11) Už samotná definícia implikuje skutočnosť, že ide o aktívny prvok v prístupe muža k vykonávaniu roly otca.

Jeden z najdôležitejších atribútov výkonu otcovskej roly spočíva vo vzájomnej interakcii medzi rodičom a dieťaťom. Za základný predpoklad prítomnosti rodiča vo výchove a pri budovaní vzájomného vzťahu sa považuje spoločné bývanie, „domov“ kde môžu byť spolu „tu“ a „teraz“. Práve korezidencia a byť spolu „tu“ a „teraz“ sú dôležité pri starostlivosti o dieťa a pri budovaní spoločného vzťahu otec – dieťa. Výskumy dokazujú, že najmä po rozvedení stratou spoločného bývania sa vytráca aj spoločná väzba medzi rozvedeným – odchádzajúcim rodičom a dieťaťom. (Arendell 1995; Bradshaw et al. 1999; Černá 2001) Výkon otcovskej roly ako aktívna participácia –

koncentruje najmä na otcovstvo, preto sa materstvu venujem len okrajovo, aj keď istá komplementarita by si vyžadovala bližšiu pozornosť.

otcovanie sa prejavuje najmä v snahe „be there for them“ (byť k dispozícii) (Lupton – Barclay 1997; Forste – Bartkowski – Jackson 2009) a môže byť chápaný ako jeden zo základných rozlišovacích prvkov biologického a sociálneho otcovstva (viď biologický vz. sociálny).

Výkon otcovskej roly, samozrejme, nie je ohraničený len priamym vzťahom a interakciou tvárou v tvár. Rodičovské povinnosti a zodpovednosti sa prejavujú aj mimo tohto vzťahu a to vtedy, keď rodič koná primárne pre blaho a v prospech svojho dieťaťa alebo svojej rodiny. Sem možno zahrnúť širokú paletu činností, ktoré podporujú rozvoj a výchovu dieťaťa, od finančnej po psychickú podporu.

Sčasti už bolo naznačené prepojenie individuálnej roviny s rovinou súkromnou a inštitucionálnou. Hoci je možné sledovať jednotlivé roviny aj osobitne, dôležitosť ich prepojenia spolu s prekročením individuálnych hraníc sa javí ako nevyhnutný krok, najmä v sociológii. Keďže jednotlivec žije v spoločnosti, ktorá je riadená inštitúciami a v rodine, ktorej život je inštitucionálne podmienený a mohli by sme povedať od inštitúcií závislý, (stačí si pripomenúť Kellerov (1992) „štát, ktorý vyvlastnil svoju rodinu“), je potrebné zmieniť sa o jednotlivých väzbách, ktoré vznikajú medzi samotnými rovinami modelu. V prvom rade môžeme hovoriť o ekonomicko-sociálnom prepojení individuálnej a inštitucionálnej roviny, a to najmä cez stratégie a legislatívu rodinnej a sociálnej politiky štátu, ďalej vplyvom trhu práce na zamestnanosť oboch rodičov, resp. možnosťami podpory v nezamestnanosti, príspevkami počas materskej dovolenky, dostupnosťou a kvalitou vzdelania, ako aj voľno-časovými aktivitami detí počas neprítomnosti rodiča a pod. Nie je možné vynechať ani vzťahy a ich komplexnosť pri rozpade rodiny. Rozvod spúšťa diskusiu o prerozdelení zodpovedností a participácie, tak pokiaľ ide o *cash*, ako aj *care*. Usporiadanie vzťahov vnútri rodiny sa posúva ďalej, keď do hry vstupuje ne-biologický rodič. Aj v prípade nevlastného otca/matky, aj v prípade adoptívneho otca/matky (čo je ďalšia forma nevlastného rodiča) sa vymedzuje legitimita a pôsobnosť legislatívneho ukotvenia v zákone (viď sociálno-politické determinanty). V ďalšom texte pri vymedzovaní jednotlivých typov, ako aj pri determinantoch sa budeme snažiť tieto vzťahy zohľadniť a poukázať na ich význam v rámci štruktúry rodinných vzťahov a úlohy rodiča.

II. Dichotomické rozdelenie typológie otca

Zmeny v chápaní úlohy otca v súčasnej rodine je potrebné sledovať cez zmeny, ktoré sa dejú a diali v samotnej rodine. Vývoj v rodine naznačuje zmenu v postavení a chápaní úlohy otca. Niektorí autori hovoria o nejasnosti otcovskej roly, ktorá je spôsobená nejasne definovanými vzťahmi a postave-

ním otca v štruktúre rodiny. (Beck-Gernsheim 2002; Marsiglio 1995; Daly 1995; Hobson – Morgan 2002) To sa ale týka všetkých vzťahov v rodine preto nemožno z tohto vzťahu vylúčiť ani matku a deti, aj keď, ako už bolo spomenuté, istá exkluzivita vzťahu matky a dieťaťa/deti marginalizuje otca mimo primárneho vzťahu. Ak však vezmeme do úvahy pohyby na trhu partnerského vyjednávania v zmysle ochoty uzatvárať manželstvo, ako aj rastúcu pravdepodobnosť už uzavretých manželstiev, že sa rozpadnú, predstava tradične chápanej párovej (resp. nukleárnej) rodiny sa narúša a jednotlivci vstupujúci do partnerského vzťahu (manželského alebo nemanželského) tak robia s vedomím silnejším ako kedykoľvek predtým, že tento vzťah môže mať obmedzenú trvácnosť, a teda sa môže kedykoľvek skončiť rozchodom alebo rozvodom. Koncepciu „čistého vzťahu“ a „splývavej lásky“ opísal v známej knihe Anthony Giddens. (1997) Uvedená krehkosť sa paradoxne prenáša aj do rodičovského vzťahu, ktorý je založený na nezrušiteľnosti zväzku s biologickým dieťaťom. Na tejto báze vzniklo niekoľko typov otcov, ktorí sa v odbornom diskurze opisujú.

Odborná literatúra nám ponúka širokú škálu typového zaradenia otcovstva. Môžeme sa stretnúť s otcom živiťom (*breadwinner*) alebo so starostlivým otcom (*caring father*) (Geigar 1996), s dobrým a zlým otcom (Furstenberg 1995), participujúcim, zapojeným opatrujúcim otcom (*involved nurturing father*), nezapájajúcim sa „insolventným“ otcom (*uninvolved deadbeat father*), rezidentným a nerezidentným otcom, prítomným a absentujúcim otcom (*absent father*) (Bradshaw 1999), generatívnym otcom (Erikson 1999; 2002), tradičným a moderným otcom a pod. Spoločný znak, ktorý tieto pohľady spája, je ich bipolarita založená na dichotómii. Táto dichotomizácia implicitne akoby kládla na jednu stranu „funkčné“ očakávané rodičovstvo muža – otca a na druhú stranu rodičovstvo disfunkčné. Tieto typy je možno chápať ako weberovsky čisté, ktoré budú slúžiť na uchopenie zvláštností reálneho diania v rodine. (Keller 2004: 261)

Biologický vz. sociálny

Keďže jedným zo základných atribútov rodičovstva je snaha mať deti, význam biologického otca je závislý od schopnosti participovať na prokreácii. Biologické otcovstvo je vo výskumoch väčšinou prezentované ako „pokračovanie vlastnej existencie“ alebo „predĺženie rodinnej línie“, ako aj „prevencia pred osamelosťou v strednom veku a starobe“. (Porovnaj napr. Geigar 1996; Možný 2008; Beck 2004) Až narodením dieťaťa vzniká pocit „sme rodina“. Sú s tým spojené rôzne iniciačné rituály ako napr. krst dieťaťa (náboženský rituál), uvítanie do života (svetský rituál) či napísanie rodného listu dieťaťa. Narodením dieťaťa dochádza k zmene postoja od „budem otcom“ k „som otcom“ a uvedomeniu si zmeny v očakávaniach (okolia) spojených s postave-

ním otca v rodine. Palkovitz – Palm (2009) v tomto kontexte hovoria o dvoch tranzičných procesoch, o tranzícii k otcovstvu (*transition to fathering*) a tranzícii vnútri otcovstva (*transition within fathering*). Prvý proces súvisí s procesmi stávania sa otcom a môžeme ho považovať za dôležitú súčasť na ceste k biologickému otcovi. Druhý, podľa autorov dôležitejší, je vysvetľovaný cez procesy adaptácie na zmeny, ktoré prináša výchova postupne dospievajúceho dieťaťa, na zmeny, ktoré môžu súvisieť so vzťahovým konfliktom, príp. s rozchodom partnerov, na zmeny individuálne, týkajúce sa napríklad zdravia alebo straty zamestnania a patria sem aj širšie spoločenské a globálne vplyvy na rodinu. Druhý proces sa spája najmä s typom sociálneho otca, ktorý vyžaduje aktívny prístup (preto slovo *fathering*). Ako ale naznačujú výskumy v oblasti medicíny (najmä andrológie), biologické otcovstvo nie je úplne samozrejým faktom. Pokles fertility spôsobený neplodnosťou jednej alebo oboch strán páru začína byť čoraz častejším problémom a tento problém začína byť výrazný najmä na strane muža⁸. Nárast počtu párov, ktoré sa obracajú na strediská asistovanej reprodukcie, zažíva v posledných rokoch boom. Problémy porúch plodnosti u mužov na rozdiel od žien často nemožno liečiť a ich diagnostika sa tak stáva „obtížne zvrátiteľným verdiktom“. (Slepičková 2009: 189) Biologické otcovstvo závislé od schopnosti plodiť tak podlieha silnej stigmatizácii v prípade, že táto schopnosť je limitovaná alebo značne ohrozená.

Iný prípad nastáva pri druhej spomínanej tranzícii – vnútri otcovstva. V tomto prípade by sme mohli hovoriť o otcovstve sociálnom. Ide o zmeny, na ktoré sa muž – otec musí adaptovať počas svojho života ako otec. Sociálne otcovstvo a výkon roly otca je ukotvený v generativite, ktorú Erikson (1999; 2002) chápe ako súčasť koncepcie vývoja osobnosti. Pod týmto pojmom rozumie starostlivosť o druhých, ktorá prispieva k rozvoju a životu budúcej generácie. Podľa Eriksona ide o primárnu úlohu dospelosti, ktorá sa zrkadlí v prokreatívnej túžbe a „potrebe byť potrebný“. Jej prejavom je starostlivosť o vlastné deti a ich výchovu. Furstenberg to vyjadruje cez „doing for your children“ (rozdať sa pre svoje deti), čo znamená, „že otcovia sú aktívne zapojení do životov svojich detí. A ak nie sú, niekto iný ich môže nahradiť ako „otecko“ (*daddy pozn. autora*) *ich dieťaťa*“. (Furstenberg 1995: 124) Práve pomenovanie „daddy“ vyčleňuje tých biologických otcov, ktorí prešli od „tranzície k otcovstvu“ k „tranzícii vnútri otcovstva“, od tých otcov, ktorí zostali pri prvom štádiu.

Sociálne otcovstvo, ako naznačil Furstenberg, nemusí byť založené na biologickej väzbe otca s dieťaťom. Muž sa môže stať otcom aj adopciou, pestúnskou starostlivosťou alebo cez nevlastné otcovstvo. Hoci aj v tomto

⁸ K výskumu ohľadom poklesu mužskej plodnosti pozri: Cooper et al. (2009) a Swan et al. (1997)

prípade prechádza muž od uvedomovania si, že „budem“ k „som“ otcom. (Marsiglio 2004) Najmä proces adopcie je veľmi zdĺhavý a z hľadiska legislatívy komplikovaný s vopred neistým výsledkom, čo pôsobí na potenciálnych záujemcov o adoptívne rodičovstvo demotivujúco. Potenciálni rodičia prechádzajú preverovaním inštitúciami, ktoré majú zistiť spôsobilosť vykonávať rodičovskú rolu. V ich prípade ide o proces inštitucionalizácie rodičovstva, ktorý plodné páry neadoptujúce si deti nepoznajú. Pre neplodné páry to však je posledná možnosť, ako sa stať rodičmi, aj keď v prípade otcov, ako uvádza Slepíčková (2009), je táto možnosť až poslednou, po vyčerpaní všetkých možností asistovanej reprodukcie. Iným prípadom je sociálne otcovstvo cez nevlastné rodičovstvo. V prípade, ak sa muž oženi so ženou, ktorá prinesie do novovzniknutého vzťahu deti z iného vzťahu, tak muž preberá do istej miery úlohu biologického otca⁹. Legitimizácia otcovstva v tomto prípade prechádza cez uzavretie manželstva s matkou detí.

Prítomný vz. neprítomný

Prítomnosť a neprítomnosť otca v rodine je potrebné rozlišovať cez ne/prítomnosť fyzickú (ako napríklad bývanie v spoločnej domácnosti), ne/prítomnosť ekonomickú (ako napríklad zdieľanie a prispievanie do rodinného rozpočtu), sociálnu (cez sprostredkovanie sociálneho a kultúrneho kapitálu) a psychologickú (cez byť spolu „tu“ a „teraz“). Prítomnosť možno skúmať prostredníctvom otcovej zapojenosti, pretože prítomnosť otca v rodine sama osebe nevyhnutne neznamená aj jeho zapojenosť. Ide o dva rozdielne aspekty prejavu muža – otca v rodine.

Zapojenosť otca je podľa Dudovej (2008) možné vnímať cez dva základné zdroje, ktoré môže otec poskytnúť dieťaťu: peniaze („cash“) a čas („care“). Vysvetľuje, že tieto dva zdroje si navzájom konkurujú. Čím viac finančných prostriedkov otec prináša, tým menej času mu ostáva venovať sa dieťaťu, výchove, hrám a rôznym aktivitám. Hochschild hovorí o procese outsorsingu starostlivosti o dieťa, keď čoraz menej starostlivosť „produkujeme“ a čoraz viac jej „konzumujeme“. (2003: 3) Podľa nej starostlivosť v dnešnej individualizovanej spoločnosti znamená pocit, že sme vynechaní zo všetkého podstatného okolo nás („*getting stuck*“ *outside the main show*. (2003: 8)) Opačná úmera ale nemusí nevyhnutne platiť. Týka sa to najmä času, pretože finančné zabezpečenie domácnosti, ktoré je zosobnené v živiteľskej role muža, patrí medzi základné súčasti vytvárajúcej otcovskej roly. Základné v zmysle očakávaní (vlastných, spoločenských), ktoré sú v popredí pred ostatnými, a to aj vtedy, ak dôjde k rozvodu. Čas ako zdroj otcovskej zapojenosti, naopak,

⁹ Platí to aj opačne pre ženy matky, ak do nového vzťahu prináša muž deti z predošlého vzťahu. Preto podobný proces stávania sa rodičom v tomto prípade platí aj pre ženy. Úlohu nevlastného otca podrobne opísal v knihe *Stepdads* William Marsiglio (2004).

závisí od vnímania otcovskej roly mužom ako rodičovskej, teda rovnako dôležitej, ako je napríklad tá materská. V takom prípade je možné hovoriť o „involved father“ či o otcovi, ktorý sa zapája do života detí mimo živitelskej roly. Zapojenosť v tomto prípade znamená nielen starostlivosť o denné potreby dieťaťa, ale aj výchovu a záujem o život dieťaťa. Lupton – Barclay (1997) túto zapojenosť vyjadrujú ako *being there*, čiže spojenie prítomnosti s trávením spoločného času, čo sa dá vyjadriť cez byť spolu „tu“ a „teraz“, alebo prežívanie každodennosti ako predpoklad vytvárania intímneho vzťahu.

Opačným príkladom je neprítomnosť otca. Jeho najvýraznejšou formou je „uninvolved deadbeat dad“. Pojem „deadbeat dad“¹⁰ sa používa pri problematike zapojenosti muža do starostlivosti o dieťa po rozvode, ak mu toto dieťa nie je rozvodom pridelené do opatrovníctva. Neprítomnosť sa tu prejavuje na všetkých úrovniach od fyzickej cez ekonomickú, sociálnu, po psychologickú. Tento termín je používaný najmä v spojení s nechotou otcov platiť výživné po rozvode páru, a to aj napriek povinnosti vyplývajúcej zo zákona, o ktorej rozhodol súd. Platenie výživného je komplexný problém, ktorý vychádza najmä z ochoty partnerov spolupracovať. Z výskumov vyplýva (Bradshaw et al. 1999), že ochota mužov platiť výživné závisí do veľkej miery od schopnosti udržiavať expartnerskú komunikáciu, z ktorej by mohlo benefitovať prinajmenšom spoločné dieťa. Neschopnosť komunikácie medzi expartnermi sa prejavuje bránením vzájomného prístupu, na strane muža prístupu ku kontaktu s dieťaťom, na strane ženy prístupu k stanovenému výživnému za dieťa. Muži častokrát podmieňujú vyplácanie výživného umožnením kontaktu s dieťaťom. Ženy častokrát podmieňujú umožnenie kontaktu vyplácaním výživného. Porušovanie dohôd (v tomto prípade zo zákona stanovených a súdom určených) na jednej či druhej strane vedie do uzavretého kruhu, v strede ktorého sa nachádza dieťa. Schopnosť komunikovať tak môže prispieť k usporiadaniu porozvodových vzťahov na báze korektnosti a plnenia vzájomných záväzkov aj vtedy, keď jeden alebo obaja z partnerov sa rozhodnú vytvoriť nový partnerský vzťah alebo uzavrieť ďalšie manželstvo. Táto schopnosť je založená na vyrovnanej reciprocite (*balanced reciprocity* (Bradshaw et al. 1999)), ktorá zaručuje dodržiavanie obojstranných záväzkov a z nich vyplývajúcu formálnu spokojnosť.

Uvedený pojem je ale možné chápať aj v širších súvislostiach, za hranicami porozvodového usporiadania rodinných vzťahov. Spomínané charakteristiky sú prítomné v rodinách, ktoré trpia alkoholizmom a inými závislosťami, domácim násilím a pod. Ich bližšia špecifikácia ale ide mimo rámca tejto štúdie. Vývoj v partnerských vzťahoch sa v porovnaní s minulosťou podľa Coltrane (1995) vyrovnáva a mení, a to v tom zmysle, že otcovia sú súčasne aj

¹⁰ Termín *deadbeat* podľa anglického slovníka vyjadruje osobu, ktorá sa „opakovane vyhýba vyrovnaniu svojich finančných záväzkov a dlhov“. [zdroj <http://www.merriam-webster.com/>]

viac prítomní, aj viac absentujúci, ako boli kedykoľvek predtým. Na jednej strane síce stúpol počet „insolventných“ otcov (deadbeat dads), ale taktiež stúpol počet tzv. „nových otcov“.

Starý vz. nový

Rozlišovanie na otcov starého (tradičného) typu a nového (moderného) typu môže na prvý pohľad viesť k prílišnej simplifikácii, pri ktorej sa jednotlivé typy dávajú do ostrého kontrastu bez komplexnejšej špecifikácie, čo spôsobuje vznik nejasností takého porovnania. Hlavný rozdiel vychádza z pohľadu na rodinu a úlohu otca v nej. V prvom prípade ide o pohľad zvonka. V tomto pohľade ide o prerozdelenie sféry domácej a sféry verejnej, kde sa poukazuje na striktné rozlíšenie genderových rol (na mužské a ženské), ako aj sfér pôsobnosti muža a ženy (domácnosť ako sféra ženy, mimo domácnosti ako sféra muža). (Porovnaj Možný 1990) V druhom prípade ide o pohľad z vnútra rodiny, kde sa rieši prerozdelenie úloh a zodpovedností vnútri rodiny mimo verejnej sféry. Verejná sféra v tomto prípade pôsobí iba ako katalyzátor možných zmien, ktoré pôsobia cez rodinnú politiku, oblasť zamestnanosti a pod. a vplývajú na usporiadanie vzťahov v rodine a formujú ich. Vnútorne usporiadanie v rodine je v prvom prípade menej prítomné, alebo absentuje úplne. A naopak, pohľad zvonku a rozdelenie na sféry domáce a verejné sa v druhom prípade stráca tým, že hranice domáceho miznú výrazným prekráčaním verejného do sfér súkromných. (Porovnaj Keller 1992)

Kto je to teda „nový otec“? V poslednej dobe je možné sa stretnúť s diskurzom, ktorý vystavuje otcovstvo kritickému pohľadu. V snahe vytvoriť definíciu alebo model ideálneho otca dochádza ku konštrukcii početných očakávaní od otcovskej roly. Pohľad na to, akí by otcovia mali byť, resp. aká je ich úloha v rodine, sa rôzni. Veľký dôraz sa napríklad kladie na prítomnosť otca mimo repertoára životel'skej roly. Spomínajú sa otcovia, ktorí dokážu zvládať bežné denné domáce práce, starostlivosť o dieťa, sú účastní pri pôrode, alebo sa nebránia stráviť istý čas na rodičovskej dovolenke. V literatúre sa možno stretnúť s výrazom „men who mother“ alebo „matkovia“. (Porovnaj Šmídová 2002) Dochádza aj k prekráčovaniu istých hraníc, ktoré boli kedysi považované za tabu (napr. účasť muža pri pôrode), také konanie je dnes bežnou praxou a je označované ako „nové otcovstvo“. Tento typ otcov je vo verejnom diskurze považovaný za prototyp moderného – súčasného otca, ktorý je prítomný („be there for them“), a to nielen v životoch detí, ale aj v živote svojich partneriek, s ktorými sa delia o rovnomerné rozdelenie domácich a rodičovských povinností, ktorý cíti potrebu byť potrebný (Erikson 1999; 2002) a rozvíja rolu starostlivého otca (caring father). (Geigar 1996) V odbornom a verejnom diskurze sú prezentovaní skoro ako hrdinovia, ktorým je priznaný významný kultúrny kapitál, už len tým, že túto rolu prijali (Šmídová

2008a, b), pričom partnerky sú častokrát skoro v sekundárnej pozícii¹¹. Istá glorifikácia „nového otca“ ale opomína špecifiká spojené so sociálnym statusom a reprodukciou vzorov rodinného správania.

Problém starého otca na druhej strane súvisí s tradičným vnímaním usporiadania rodiny, a to najmä cez usporiadanie moci a dominancie v rodine, kde muž ako dominantná postava vládol submisívnej žene a deťom a riadil ich život. Z tejto pozície mal postavenie, ktoré sprostredkovalo spojenie s verejným životom, kým uzavretý priestor domácnosti bol priestorom ženy. Striktné rozdelenie sfér muža a ženy, založené na rodovej dvojdomosti, Možný (1990) nevidí ako uzurpáciu dominancie a moci, naopak, podľa neho dvojdomé usporiadanie domácností vychádzalo z komplementarity rolí, čo spôsobovalo ich fungovanie. „Úkoly do seba dokonale zapadajú, navazujú na seba, prostupujú sa a teprve až jako celek vedou k dosažení cíle.“ (1990: 101) Podľa Možného preto nie je možné na tejto rovine úvahy rozlíšiť priestory, ktoré sú viac alebo menej významné. „Všechny pozice a činnosti jsou vzájemne nezastupitelné, na sobě závislé a tedy nepoměřitelné.“ (1990: 101) To ale nevyhnutne neznamenalo, že otec bol vyviazaný z rodičovských povinností, práve naopak, výchova bola súčasťou výkonu otcovskej roly.

Za najdôležitejšiu zmenu v rodine a rodičovstve v prechode od „starej“ rodiny k „novej“ rodine podľa Francois de Singly (1999) možno vnímať zmenu vo vzťahu k vlastnému dieťaťu/deťom. Tým, že sa dieťa dostalo do stredu pozornosti rodičov, vzrástla hodnota kultúrneho kapitálu oproti ekonomickému. Oslabenie ekonomického kapitálu, ktorý bol v tradičnej rodine v rukách otca, bolo spôsobené aj vstupom žien na trh práce, čím muži v rodine stratili funkciu živiteľa. De Singly však upozorňuje aj na ďalšiu významnú zmenu, ktorá ide ruka v ruke s oslabením ekonomického kapitálu otca, a tou je oslabenie rodinných vzťahov. Uvádza, že rodina manželská je jediná, ktorá neutvára vo vlastnom zmysle slova rodinnú perspektívu, a to v rámci medzigeneračného vzťahu. Giddensovská (1997) transformácia intimity to len potvrdzuje.

Typológia otcovstva založená na dichotomickom rozdelení však môže byť problematická, pretože polarizuje aspekty, ktoré v skutočnosti polarizované nemusia byť, najmä keď uvažujeme o otcovstve ako o fenoméne, ktorý čelí zmenám a je charakteristický svojou momentálnou nevyjasnenosťou. (Beck-Gernsheim 2002; Marsiglio 1995; Daly 1995; Hobson 2002) To sa ale týka situácie v rodine vo všeobecnosti. Problematické je najmä uchopenie nových

¹¹ Z výpovedí, ktoré autorka získala, boli otcovia, ktorí sa zúčastnili pri pôrode, prezentovaní ako hrdinovia, ktorí to dieťa sami „odrodili“ a partnerke je priznávaná skoro sekundárna rola účastníčky aktu zrodenia, pričom kredit ide primárne na plecía otcov. Je prítom otázne, ako sama upozorňuje, do akej miery ide len o dočasnú záležitosť pôrodu a do akej miery sa táto prítomnosť odzrkadľuje aj neskôr pri výchove.

foriem spolužitia nazeraním cez rodinné okuliare. Úlohu otca je preto potrebné vnímať v kontinuu cez konštrukciu a výber z repertoárov (pozri Dudová 2008), kde muž nemá jasne dané pravidlá, ale iba široké hranice, ktoré vyplňa na základe očakávania okolia, vlastného referenčného rámca skúseností a individuálnych, sociálnych a politicko-ekonomických predpokladov, ktoré mu zároveň poskytujú priestor aj obmedzenia na realizáciu svojej roly.

III. Ekonomické a sociálno-politické determinanty roly otca

Uvedené dichotomické zobrazenie typov otcov prepája individuálnu úroveň (otec, otcovstvo, *otcovanie*) modelu s úrovňou domácou (manžel, manželka, dieťa/deti). Na pozadí tohto prepojenia ale pôsobí a je prítomná inštitucionálna rovina (rodina, štát, trh), ktorá utvára priestor pre formovanie otcovskej roly v rámci rodiny. Ako to naznačuje samotný model, štát a trh sú v úzkej interakcii s rodinou. Na jednej strane je trh ako zdroj ekonomického príjmu domácnosti a na druhej strane sa nachádza štát, ktorý cez svoje inštitúcie preberá starostlivosť o početné sféry rodinného života. Ako už bolo spomenuté, obe strany spôsobujú tlak, a to cez očakávania zo strany členov rodiny, ako aj cez neustále zasahovanie do činnosti rodiny v podobe obmedzení trhu a štátu.

Ekonomické determinanty a trh

Dôležitosť trhu, najmä pracovného má v rodine nezastupiteľnú úlohu. Na jednej strane je to kvôli tomu, že je základným zdrojom príjmu domácnosti, a teda zdrojom ekonomickej samostatnosti, na strane druhej reorganizuje vzťahy vo vnútri rodiny. Ekonomická aktivita muža a jej význam pre rodinu sa výrazne zmenila za posledných necelých sto rokov. (Např. Možný 1990; de Singly 1999) Postavenie otca ako živiteľa (breadwinner) s významnou exkluzivitou sa oslabilo. Jedným z dôvodov je aj potreba suplementárneho príjmu k príjmu muža. Nárast dvojpríjmových domácností je spôsobený aj tým, že častokrát jeden príjem (v tomto prípade príjem muža) nestačí na pokrytie finančných výdavkov domácnosti, z toho dôvodu sú obaja partneri nútení pracovať. Takéto usporiadanie je o to dôležitejšie, o čo neistejšou sa stáva situácia na trhu práce. Hrozba neistoty pracovnej pozície, ako aj možný rast nezamestnanosti vytvára priestor pre potrebu poistiť sa v prípade, že jeden z partnerov stratí zamestnanie. Ak je ním muž, stráca tým pozíciu poskytovateľa finančného zabezpečenia domácnosti a živiteľskú úlohu preberá partnerka. Ak považujeme ekonomickú aktivitu reprezentovanú ekonomickým kapitálom/mzdou, ktorú muž alebo žena do rodiny prinášajú, za jeden z dôležitých indikátorov moci, tak strata živiteľskej pozície je stratou mocenskej pozície. Takáto zmena spôsobuje výrazné posilnenie pozície partnerky vo vyjednávaní o rozdelení domácich povinností (Coltrane 1995) a vytvára sa tak tlak na

väčšiu angažovanosť mužov vo sfére rodiny. To platí aj vtedy, keď je príjem muža suplementárny k dominantnému príjmu ženy, aj keď z výskumov vyplýva, že muži aj napriek tomu považujú seba za primárnych živelov rodiny. (Dudová 2008) Na druhej strane výskumy tiež poukazujú na to, že aj v prípade ženy ako dominantného živelä podiel na výchove a starostlivosti o domácnosť prevyšuje podiel muža. (Bútorová 2008; Chorvát 2006)

Strata práce môže výrazne zasiahnuť vzťah na rovine rodič (otec) – dieťa. Marsiglio poukazuje na to, že „strata práce zvykne zvýrazniť už existujúci (preexisting) slabý vzťah medzi otcami a ich deťmi“. (1995: 93) Už bolo spomenuté, že narodením dieťaťa partnerský vzťah ustupuje vzťahu matka – dieťa. (Možný 1990) Mužom preto hrozí, že neochotou prispôbiť sa novým podmienkam (tranzícia vnútri otcovstva) môže dôjsť k osamostatneniu sa matky s dieťaťom od neperspektívneho muža – otca. Matka vychovávajúca sama dieťa/deti nie je v spoločnosti s vysokou rozvodovosťou jav ojedinelý.

Trh ale pôsobí aj v smere spotrebiteľstva. Hochschildová (2003) hovorí o vzniku, tzv. *mommy industry*, zameranej výhradne na ponuku produktov, ktoré uľahčujú, alebo suplementujú starostlivosť (care). Podľa nej vplyv reklám spôsobuje krízu okúzlenia (crisis of enchantment), keď je na trhu možné dostať aj vzťah ako produkt, ktorý sa dá kúpiť. De-personalizácia rodiny cez pohľad spotrebiteľa tak nahrádza intimitu a vzťah tvárou v tvár vzťahom kupujúci a produkt.

Sociálno-politické determinanty a štát

Štát sprevádza jednotlivca v rodine počas celého života. Funkcie, ktoré plnila rodina a ktoré boli v jej právomoci počas celého životného cyklu jednotlivca (od narodenia cez detstvo, dospievanie, dospelosť až po starobu), preberajú inštitúcie. (Keller 1992; Hochschild 2003) Spôsobov, ktorými môže štát pôsobiť na rodinu, je viacero. Rodiny najviac pociťujú legislatívne zmeny, ktoré sa týkajú financií v oblasti sociálnej a rodinnej politiky štátu. Sociálna politika štátu môže pôsobiť ako záchranná sieť v čase krízy jednotlivca alebo celej rodiny, ako je to napríklad v prípade nezamestnanosti alebo hmotnej núdze. Rodinná politika štátu môže vytvárať prostriedky na podporu rodiny cez širokú škálu podporných programov a finančných príspevkov napríklad pri narodení dieťaťa alebo cez rodičovský príspevok a pod. Nemenej významnými sú oblasti vzdelávania, zdravotnej starostlivosti a pod. Úloha štátu je viditeľná na každej úrovni života jednotlivca v rodine.

Významnou témou zlučiteľnosti práce a rodiny, týkajúcou sa rodiča a usporiadania rodinných vzťahov po narodení dieťaťa, je diskusia ohľadom rodičovskej dovolenky. (Křížková 2008) Čoraz viac sa hovorí o rovnomernejšom prerozdelení rodičovských povinností v rámci rodičovskej dovolenky pre matky a otcov. V niektorých krajinách Európskej únie zákon určuje mužom

tráviť istý čas na rodičovskej dovolenke počas prvých rokov života dieťaťa, aby tak umožnil skorší návrat matkám do práce a výraznejšie zapojil otcov do starostlivosti o dieťa. Na Slovensku zákon rodičovskú dovolenku takto nereguluje. Štát len určuje dĺžku rodičovskej dovolenky a výšku rodičovského príspevku¹². Pritom ale treba rozlišovať materskú a rodičovskú dovolenku. Materská dovolenka sa týka najmä matiek a trvá 28 týždňov, pričom dostáva materské zo sociálneho poistenia. Vo výnimočných prípadoch môže na materskú dovolenku nastúpiť aj otec. Rodičovská dovolenka (platí rovnako pre otcov a matky) platí do troch rokov života dieťaťa, kedy rodič zabezpečuje osobnú starostlivosť o dieťa, počas ktorej dostáva dávku od štátu v podobe dávky sociálnej podpory, pričom počas tohto obdobia je mu štátom garantované udržanie pracovného miesta ako záruka, že o pracovné miesto nepríde¹³. Počet otcov, ktorí trávajú čas na rodičovskej dovolenke a starajú sa o malé dieťa, je zanedbateľný. Je ale možné predpokladať mierny nárast, a to najmä vtedy, keď partnerka je zamestnaná vo významnej pozícii a v porovnaní s partnerom je výraznejším prispievateľom do domáceho rozpočtu a dvojročný pobyt na materskej dovolenke by mohol uškodiť jej kvalifikácii pre danú pozíciu. Ako ale analyzoval Chorvát (1999), sféra rodiny sa otvára mužom pomalšie ako sféra práce ženám.

Osobitnou kapitolou sociálnej agendy štátu je sociálno-právna ochrana detí. Tá sa týka širokého portfólia činností zameraných na ochranu detí, ktorá sa vykonáva cez Úrad práce sociálnych vecí a rodiny (ÚPSVAR). Sociálno-právna ochrana má na starosti popri dohľade nad zdravým vývojom dieťaťa (týranie detí, drogová činnosť, záškoláctvo, delikvencia), zverenie starostlivosti o dieťa pri rozvoze a problémy pri neplatení výživného, ako aj proces adopcie, pestúnskej starostlivosti či určovanie otcovstva. Uvedené príklady slúžia ako ukážky sféry prepojenia štátu s rodinou a ich vplyv na výkon rol jednotlivých členov rodiny, ich bližšie vymedzenie už ale ide nad rámec tejto štúdie. Môžeme však povedať, že otcovstvo (ale aj materstvo) je výrazne regulované na inštitucionálnej rovine trojuholníkového modelu.

Záver a diskusia

Problematika otcov v dobe neskorej modernity je problematikou individualizácie, ktorá postihla aj priestor rodiny. Ak hovoríme o chýbajúcich otcov (Bradshaw 1999) či súmraku otcov (Luigi 2005), tak hovoríme o probléme jednotlivca, ktorý vychádza z postihnutého celku, ktorým je rodinný systém bez rovnováhy. (Sobotková 2001) Snaha o stratégiu redukujúcu riziká (risk

¹² K zmenám ohľadom rodičovského príspevku pozri: <http://www.employment.gov.sk/index.php?SMC=1&mod=news&nid=362&lg=sk>

¹³ Bližšie k problematike rodičovskej dovolenky pozri: Birnerová (2006).

reducing strategy (Beck-Gersheim 2002)) posúva rodinu, najmä u otcov, na perifériu, veď ako uvádza Jamieson, byť otcom v rámci vykonávania roly otca je skôr dobrovoľná činnosť v porovnaní s tým, čo je to byť matkou. (1998: 162) Zmenou postoja k rodine a rodičovstvu z „prirodzeného vývoja“ k „jednej z možností“ v rámci životných stratégií (Možný 2008) sa otcovstvo stáva skôr „ochranou pred osamelosťou“ (Beck 2004) ako potrebou zabezpečiť svoje pokračovanie tu na zemi. Na druhej strane ale dochádza k rozšíreniu nových otcovských praktík a k zrodu tzv. nových otcov. (Coltrane 1995) Otec pri pôrode sa stáva bežnou praxou. Otcovia na rodičovskej alebo materskej dovolenke sú zatiaľ marginálnou skupinou, no v posledných rokoch dochádza k miernemu rastu. Zmeny v rodine týkajúce sa otca je preto nutné vnímať v oboch smeroch, a najmä ako vyvíjajúce sa kontinuum (transition within fathering), ktoré nie je striktné dané, ale je závislé od mnohých faktorov, ktoré výkon roly otca ovplyvňujú. V posledných rokoch došlo k čiastočnému oslabeniu pozície otca vnútri rodiny, možno k marginalizácii v dôsledku procesov odohrávajúcich sa vo sfére rodiny, no otec je čoraz častejšie vystavený tlakom verejnosti a nútený presúvať svoje ťažisko z biologického otcovstva k sociálnemu otcovstvu, zo živiteľskej roly k opatrovateľskej, z pasívneho konzumenta k aktívnemu vnútorrodinne sa zapájajúcemu členovi.

V predloženej štúdií sme sa snažili priblížiť otcovstvo ako významný sociologický fenomén, ktorý je dôležitou súčasťou rodinných štúdií nielen v zahraničí, ale aj na Slovensku. V prvej časti práce sme najskôr priblížili individuálnu rovinu trojuholníkového modelu otcovstva a to cez *otca* ako nositeľa role, *otcovstvo* ako obsah, ktorý túto rolu napĺňa a *otcovanie* ako aktívne vykonávanie obsahu role otca. V druhej časti sme sa snažili prepojiť individuálnu rovinu s rovinou rodiny cez vybrané typológie otcovstva, na ktoré sme nazerali cez dichotomické okuliare: *biologický* vz. *sociálny*, *prítomný* vz. *neprítomný* a *starý* vz. *nový*. V poslednej časti sme sa snažili prepojiť tieto dve roviny aj s rovinou inštitucionálnou cez pôsobenie trhu a štátu na existenciu a fungovanie rodiny a ich vplyvu na otca.

Zapojeniu otca do *spoločného podniku* (joint enterprise) rodiny (Šmídová 2002) a jeho úlohe mimo živiteľského repertoáru sa v súčasnosti venuje veľká pozornosť v rámci verejnej a odbornej diskusie. Otcovstvo sa stalo objektom mediálnej prezentácie, diskusie a návodov na zlepšenie otcovskej role. V nich sa proti sebe do kontrastu stavajú odlišné typy otca v záujme poukázať na rozdiely, podľa ktorých sa vytvára akýsi ideálny obraz otca.

Juraj Potančok študoval odbor sociológia na Fakulte humanistiky (v súčasnosti Filozofická fakulta) Trnavskej univerzity v Trnave. Od roku 2008 je študentom doktorandského štúdia na Fakulte sociálnych štúdií Masarykovej univerzity v Brne. Oblasť výskumu dizertačnej práce je sociológia rodiny – otcovstvo.

LITERATÚRA

- ARENDELL, T., 1995: *Fathers & divorce*. Thousand Oaks: SAGE Publications.
- BAUSOVÁ, M., 2002: *Dnes už nie je také jasné, kto upratal*. (Deľba domácich prác a výchovy detí v súčasnej slovenskej rodine). Pp. 55-61. In Chorvát, Ivan (eds.). *Premeny rodiny v urbánnom prostredí*. Banská Bystrica: Inštitút sociálnych a kultúrnych štúdií, Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici.
- BECK, U., 2004: *Riziková spoločnosť: Na ceste k jinej modernej*. Praha: SLON.
- BECK-GERNSHEIM, E., 2002: *Reinventing the family: In search of new lifestyles*. Cambridge: Polity Press.
- BIRNEROVÁ, B., 2006: *Rovné príležitosti pre mužov a ženy v oblasti zlučiteľnosti práce a rodiny a otcovia na rodičovskej dovolenke*. Pp. 23-40. In: *Acta Humanica 2/2006. Rovnosťou príležitostí k sociálnej inklúzii*. Žilina: Katedra pedagogiky, psychológie a sociálnych vied FPV ŽU.
- BRADSHAW, J., et al. 1999: *Absent fathers?* London: Routledge.
- BÚTOROVÁ, Z., et al. 2008: *Ona a on na Slovensku. Zaostrené na rod a vek*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky.
- COLTRANE, S., 1995: *The Future of Fatherhood: Social, Demographic, and Economic Influences on Men's Family Involvements*. Pp. 255-274. In Marsiglio, William (eds.). *Fatherhood: Contemporary Theory, Research, and Social Policy*. Thousand Oaks: SAGE Publications.
- COOPER, T. G., et al. 2009: *World Health Organization reference values for human semen characteristics*. Human Reproduction Update 00 (0): 1-15. Dostupné na: http://www.who.int/reproductivehealth/topics/infertility/cooper_et_al_hru.pdf.
- ČERNÁ, M., 2001: *Rozvod, otcové a deti*. Praha: Eurolex Bohemia.
- DALY, K. J., 1995: *Reshaping Fatherhood: Finding the Modes*. Pp. 21-40. In Marsiglio, William (eds.). *Fatherhood: Contemporary Theory, Research, and Social Policy*. Thousand Oaks: SAGE Publications.
- DE SINGLY, F., 1999: *Sociologie současné rodiny*. Praha: Portál.
- DUDOVÁ, R., 2007: *Otcové, matky a porozvodová péče o děti*. Praha : Sociologický ústav Akademie věd České republiky.
- DUDOVÁ, R., 2008: *Otcovství po rozchodu rodičovského páru*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- ERIKSON, E. H., 1999: *Životní cyklus rozšířený a dokončený: Doplněné vydání o devátém stupni vývoje*. Praha: Lidové noviny.
- ERIKSON, E. H., 2002: *Dětství a společnost*. Praha: Argo.
- FORSTE, R. – BARTKOWSKI, J. P. – JACKSON, R. A., 2009: *Just be there for them: Perceptions of Fathering among single, Low-income men*. *Fathering* 7 (1): 49-69.
- FURSTENBERG, F. F., Jr. 1995: *Fathering in the Inner City: Paternal Participation and Public Policy*. Pp. 119-147. In: Marsiglio, William (eds.). *Fatherhood: Contemporary Theory, Research, and Social Policy*. Thousand Oaks: SAGE Publications.
- GEIGER, B., 1996: *Fathers as primary caregivers*. Greenwood Press.

- GIDDENS, A., 1997: *The Transformation of Intimacy: sexuality, love and eroticism in modern societies*. Cambridge: Polity press.
- HOBSON, B., (Ed.) 2002: *Making men into fathers: men, masculinities and the social politics of fatherhood*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HOBSON, B. – MORGAN, D., 2002: Introduction. Pp. 1-21. In Hobson, Barbara (Eds.). *Making men into fathers : men, masculinities and the social politics of fatherhood*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HOCHSCHILD, A. R., 2003: *The Commercialization of intimate life: Notes from home and work*. Berkley: Universtity of California Press.
- HOLUBOVÁ, B., 2005: *Nová maskulinita po slovensky*. Pp. 508-525. In: Kolesárová, Alena (ed.). *Rodina na prelome tisícročia*. Prešov: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre.
- CHORVÁT, I., 1999: *Muž – otec v súčasnej rodine*. Banská Bystrica: Ekonomická fakulta UMB.
- CHORVÁT, I., 2006: K niektorým aspektom rodového prístupu k výchove detí a prácam v domácnosti. *Sociológia* 36 (1): 31-48.
- JAMIESON, L., 1998: *Intimacy: Personal relationship in modern society*. Cambridge: Polity Press.
- KELLER, J., 1992: *Nedomyšlená spoločnosť*. Brno: Doplněk.
- KELLER, J., 2004: *Dějiny klasické sociologie*. Praha: SLON.
- KŘÍŽKOVÁ, A., et al. (eds.). 2008: *Práce a péče*. Praha: SLON.
- LUIGI, Z., 2005: *Soumrak otců : archetyp otce a dějiny otcovství*. Praha: Prostor.
- LUPTON, D. – BARCLAY, L., 1997: *Constructing fatherhood: discourses and experiences*. London: SAGE Publications.
- MARKS, L. – PALKOVITZ, R., 2004: American Fatherhood Types: The Good, the Bad, and the Uninterested. *Fathering* 2 (2) 113-129.
- MARSIGLIO, W., (ed.) 1995: *Fatherhood*. London: Sage Publications.
- MARSIGLIO, W., 2004: *Stepdads: stories of love, hope, and repair*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
- MATULNÍK, J., et al., 2006: *Analýza sociálnych a zdravotných dôsledkov zmien demografického správania na Slovensku*. Trnava: Filozofická fakulta, Trnavská univerzita.
- MORGAN, D., 2002: Epiloque. Pp. 273-286. In: Hobson, Barbara (Eds.). *Making men into fathers : men, masculinities and the social politics of fatherhood*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MOŽNÝ, I., 1990: *Moderní rodina: mýty a skutečnosti*. Brno: Blok.
- MOŽNÝ, I., 1999: *Sociologie rodiny*. Praha: SLON.
- MOŽNÝ, I., 2006: *Rodina a společnost*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- MOŽNÝ, I., et al., 2008: *Declining fertility in Europe and what parenthood means to the Czechs*. Brno: Masaryk university.
- PALKOVITZ, R. – PALM, G., 2009: Transitions withing Fathering. *Fathering* 7 (1): 3-22.
- SLEPIČKOVÁ, L., 2009: *Neplodnost jeho a neplodnost její: Genderové aspekty asistované reprodukce*. *Sociologický časopis AV ČR* 45 (1): 177-203.
- SOBOTKOVÁ, I., 2001: *Psychologie rodiny*. Praha: Portál.

- SWAN, S. H., et al. 1997: *Have sperm densities declined? A reanalysis of global trend data*. Environmental Health Perspectives 11 (107): 1228-1232.
- ŠMÍDOVÁ, I., 2002: *Matkové*. Pp. 157-175. In: Mareš, Petr – Potočný, Tomáš (eds.). *Modernizace a česká rodina*. Brno: Barrister & Principal.
- ŠMÍDOVÁ, I., 2008a: *Otcovství u porodu: Rekonstrukce genderových vztahů v rodině*. Sociální studia 1(5). Pp. 11-34.
- ŠMÍDOVÁ, I., (ed.) 2008b: *Pečovatelská otcovství: Zkušenost a genderové vztahy*. IVRIS Papers [online] Dostupný z: <http://ivris.fss.muni.cz/papers/index.php?page=cislap&id1>
- TOWNSEND, N. W., 2002: *The package deal : marriage, work, and fatherhood in men's lives*. Philadelphia: Temple University Press.
- VAŇO, B. (ed.) 2007: *Populačný vývoj v Slovenskej republike v 2006*. Bratislava: INFOSTAT. Dostupný z: <http://www.infostat.sk/vdc/pdf/Popvyv2006final.pdf>